

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ВІДНОСНОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ПРОСТИХ РЕЧЕННЯХ, УСКЛАДНЕНИХ НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ АД'ЕКТИВНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

У статті зроблено спробу аналізу засобів вираження відносного часу у реченнях, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними зворотами; охарактеризовано категорію відносного часу як одну із синтаксичних категорій, яка паралельно з категоріями відносної модальності та часткової персональності, формує значення напівпредикативності ад'єктивних зворотів.

Ключові слова: ад'єктив, сполучуваність, таксис, відносний час.

З 60-х років ХХ століття увагу мовознавців привертає семантичний аспект синтаксису, предметом вивчення якого є зміст речення як складне багатоаспектне явище. У працях І. Вихованця, К. Городенської, М. Плющ, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, Н. Шведової, Н. Арутюнової, Г. Золотової започатковано новий підхід до таких питань, як проблема предикативності, дотична до неї проблема вторинної предикації, способів та засобів її реалізації, взаємодії основної та додаткової предикативних ліній у загальній структурі речення та ін.

Речення в річищі семантичного синтаксису розглядають як один із способів номінації події, певної ситуації, реальної чи гіпотетичної. Оскільки номінація події „не обов'язково має форму предикативної одиниці, речення, просте за структурою, може бути семантично складним, тобто містити не одну, а дві чи більше пропозиції, іншими словами, просте речення може містити декілька семантичних предикатів” [10, 9–10]. До таких конструкцій лінгвісти відносять передусім просте ускладнене речення, статус і визначення якого залишаються до цього часу дискусійними.

Просте ускладнене речення зберігає структурну схему одного з вихідних елементарних речень, до якої додається перетворене у член (члени) речення інше вихідне елементарне речення. У зв'язку з цим „нетрансформоване елементарне речення (предикат у позиції присудка або головного члена речення односкладних речень з валентно пов'язаними іменниковими синтаксемами) виступає семантико-синтаксичною основою простого ускладненого речення” [1, 44].

Традиційно до ускладнених відносять прості речення з однорідними членами, відокремленими зворотами, вставними та вставленими конструкціями, а також речення із звертаннями. Такі конструкції є виразниками вторинної предикації, яка поряд із первинною репрезентована в реченнях зазначеного типу.

Найчастіше формально-синтаксичну структуру речення ускладнюють конструкції, які прийнято називати відокремленими зворотами. Будучи засобами вторинної предикації, вони водночас репрезентують і семантико-синтаксичну неелементарність простого речення, а отже, такі звороти варто розглядати „не як процес виокремлення другорядних членів у відокремлення, а як уведення певного семантичного компонента до основного (базового) складу речення, у якому він виконує іншу синтаксичну функцію, ніж традиційні другорядні члени у стосунку до головних членів речення” [5, 400].

Прості речення, ускладнені напівпредикативними відношеннями, „зумовлені комунікативною настановою, функцією орієнтації на адресата, в актуальному членуванні виявляють своєрідність семантичної і формально-граматичної структури, що знаходять додаткове вираження у лексичних, морфологічних, синтаксичних та просодичних засобах” [8, 14], до яких належать також дієприслівник, прикметник та іменник як семантичні центри напівпредикативних ускладнювачів. Специфіку досліджуваних конструкцій, на наше переконання, необхідно встановлювати з огляду на ономасіологічні параметри частин мови. Так, зберігаючи валентний потенціал вихідних предикатів, девербативи, прикметники й іменники здатні формувати побічні (нереченнєві) пропозиції та маркувати додаткові денотативні ситуації в простих реченнях асиметричної структури.

Проблеми поділу слів на частини мови, незважаючи на багатовіковий розвиток лінгвістики, і досі залишаються у колі інтересів мовознавців. Це зумовлено неузгодженістю та невизначеністю критеріїв виокремлення частин мови, різноманіттям підходів до трактування класів слів. Зокрема, дискусійним в українському мовознавстві й досі залишається питання про статус та частиномовну належність дієприкметника. Існує три теорії класифікації дієприкметника як: 1) дієслівної форми, 2) прикметника дієслівного походження та 3) окремої частини мови. У

своїй статті ми дотримуємося теорії І. Вихованця та К. Городенської та визначаємо дієприкметник як „віддієслівний прикметник” [3, 150].

Прикметнику (Adj) та дієприкметнику (Part I) як ознаковим (предикатним) словам притаманні синтагматичні семи, що „репрезентують семантичну основу сполучуваності слова з іншими словами при формуванні речення” [4, 313]. Цю властивість пояснюємо їхньою синтаксичною спеціалізацією та місцем у структурі речення. Наявність синтагматичних сем у структурі слова передбачає певну кількість синтаксичних позицій, які „на семантико-синтаксичному рівні формують не тільки синтаксичну структуру речення, /.../ а й відображають потенційну сполучуваність на рівні класів і підкласів слів” [4, 313].

У простому реченні з напівпредикативним ад’єктивним компонентом „семантичне ускладнення відбувається внаслідок уведення ад’єктивного компонента, який виражає додаткову предикацію, характеризуючи особу (предмет) одночасно з дією, вираженою основним предикатом” [6, 34]. М. Плющ справедливо зауважує, що „Проблема сумісності двох предикативних відношень – основної дії (предикативної ознаки) і додаткової – полягає в тому, що внаслідок процесів синтаксичної компресії і редукції одного з предикатів, спостерігаємо зміни синтаксичних зв’язків” словоформ та ускладнення їхньої семантики [9, 16]. У такому разі ад’єктивний компонент „характеризується подвійним зв’язком: з основним присудком і з підметом, який дістає додаткову предикативну ознаку. Специфіка такого синтаксичного зав’язку полягає в тому, що узгоджуваний із підметом (або з додатком) ад’єктивний член речення відривається від нього і тяжить до присудка, набуваючи тим самим значення додаткової предикації” [7, 136]. У плані семантики напівпредикативна ад’єктивна конструкція набуває вторинного предикативно-атрибутивного значення або значення обставинної характеристики.

У структурі простого ускладненого речення для ад’єктива характерні зовнішня підпорядкованість предикативній основі речення (зовнішні синтагматичні зв’язки) та внутрішня валентність – властивість сполучуватися зі словами в межах звороту, а також можливість бути ускладненим іншими синтаксичними компонентами (внутрішні синтагматичні зв’язки).

Синтагматичні зв’язки ад’єктива в ускладненому реченні фрагментарно досліджували І. Вихованець, К. Городенська, М. Плющ, А. Загнітко, І. Слинко, Н. Гуїванюк та ін. Заслугує поцінування думка лінгвістів, що напівпредикативна конструкція виражає предметно-ознакове відношення, побудована ґрунті другорядної предикації та має відносно модально-часове значення.

Мета нашої статті – дослідження зовнішніх синтагматичних зв’язків ад’єктива, зокрема категорії відносної темпоральності, яка, разом із категоріями відносної модальності та персональності, формує значення напівпредикативності ад’єктивних зворотів. Зовнішні синтагматичні зв’язки Part I полягають у відношеннях із суб’єктом базового речення (категорія відносної персональності) та предикатом: у кореляції Part I із предикатом базового речення встановлюємо такі показники напівпредикативності, як відносна модальність та відносна часовість.

Об’єктом нашого дослідження стали засоби вираження відносної часовості в напівпредикативних ад’єктивних конструкціях.

Час – морфологічна категорія дієслова, яка відображає об’єктивний час і слугує для темпоральної локалізації дії, стану, події. В основі синтаксичної категорії часу здебільшого лежить категорія актуального часу дієслова, членами її виступають різні структури речення, які можуть мати у своєму складі різну кількість форм дієслова [9, 7]. Утім, темпоральну парадигму простого ускладненого речення моделюють таксисні значення – одночасності, попередності та наступності [2, 678], що їх виявляємо через кореляції часових параметрів присудка основного складу речення та контекстуально зумовленими темпоральними значеннями напівпредикативних конструкцій, зокрема ад’єктивних зворотів на означення додаткових дій або станів.

Відносний час визначає тривалість дії щодо іншої межі відліку. Ведучи мову про засоби вираження відносного часу, маємо на увазі мовні засоби, що формують значення збігу чи незбігу часових планів відокремленого звороту та предикативної основи речення.

В українській мові активні дієприкметники теперішнього часу, утворені від основ майже всіх класів дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), втратили здатність керувати формами іменника, чим пояснюємо їхню низьку частотність уживання, переважно в значенні ознаки за дією. Вони набули ознак прикметника і виступають у ролі непоширеного означення. Напівпредикативні конструкції з такими ад’єктивами виражають темпоральні відношення одночасності дії, ширшої за дію, виражену предикатом базового речення, наприклад: *Я сиділа в неосвіченім салоні, притикаючим до кімнати* (О. Кобилянська, т. 1, 286);

Через тиждень ми покинули гори, розкішні, **сяючі** золотаво-багряними барвами осені (Г. Тарасюк, 143). Зате активні дієприкметники минулого часу виражають високий ступінь дієслівності. Вони передають значення завершеності процесу, що передував становленню ознаки, що її приписуємо предмету [9, 34]. Наприклад: *дозрілий плід, розквітлий сад, окреслена мета*.

Напівпредикативні ад'єктивні конструкції з пасивними дієприкметниками виявляють три типи відносного часового значення, тобто три види таксису: одночасності, передування дії чи такої, що відбувається після іншої.

Передування дії постає в простих реченнях, якщо ад'єктивна конструкція виражає закінчену дію з додатковою семантикою результативності. Фактичний матеріал засвідчив високу частотність використання таких конструкцій. Значення передування може передавати контекст і семантика дієслова й ад'єктива, наприклад: *Я вже була готова швиргонути в неї індіанським томагавком, **привезеним** Кирилом із чергової поїздки до Латинської Америки* (Г. Тарасюк, 10); *Сукні, **полишені** мені бабунею, були з тяжкого, коштовного атласу* (О. Кобилянська, т. 1, 132); *І найскладніші питання, з напругою **підняті** з нелегких учених книг, Софія уміла переконливо, образно передати колгоспникам* (М. Стельмах, т. 3, 155).

Спеціальними засобами для передачі попередності дії є темпоральні комплікатори (прислівники та прийменниково-відмінкові конструкції), уживані з ад'єктивом. При цьому зазначені елементи надають додаткової темпоральної семантики напівпредикативним зворотам, зокрема:

– періодичності дії: *Горами котились великанські кулі, викликувані **від часу до часу** золотисто миготячими блискавицями* (О. Кобилянська, т. 2, 303); *За отими жартами, **часом** ущипливими, надокучливими, ховалось велике материнське серце* (М. Стельмах, т. 3, 244); *Навіть і самі професори, гострі **подеколи** до нечемності супроти своїх учеників і учениць, любили її побатьківськи* (О. Кобилянська, т. 2, 363);

– повторення дії: *Я, покликана **наново** панею Марко, прийшла вдруге між них на веранду* (О. Кобилянська, т. 1, 263);

– конкретного періоду виконання дії: *Се був лист, писаний до неї [Олени] **перед двома місяцями** її найстаршою сестрою* (О. Кобилянська, т. 1, 83); *Знудженого за цілий день в самотині, Микиту Платоновича тягнуло на балачки* (Г. Тарасюк, 253); *Вона [земля] б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний **тиждень** жнив* (М. Стельмах, т. 2, 403); *Але за нею [річкою] починалось болото, нешироке та грузьке, непрохідне **весною*** (М. Стельмах, т. 3, 596);

– неозначеності терміну виконання дії: *І то була дивна гармонія однієї душі, розділеної **колись** творцем на дві половинки...* (Г. Тарасюк, 180); *Обережність, **хтозна-коли** народжена залежністю від примх природи, не дозволяла виказувати на людях трепетні надії і сподівання* (М. Стельмах, т. 3, 174); *Не образи і не „Страшний суд”, **нещодавно** придбаний молодим батюшкою, а мирське більше цікавило отця Миколая* (М. Стельмах, т. 1, 282);

– періоду (історичного чи життєвого), протягом якого відбувалася дія: *Ліворуч стоїть пишне ліжко, застелене дорогими ковдрами, наміняними **в голод двадцять першого року*** (М. Стельмах, т. 2, 317); *Найгірші лайки, зібрані **за всі роки** його собачої служби, закружляли осиним гніздом* (М. Стельмах, т. 1, 363); *Недалеко від старовинної напіврозваленної фортеці, збудованої **ще за часів татарської навали**, кіннотники і піхота провадили навчання* (М. Стельмах, т. 2, 578);

– заперечення: ***Ніколи** не заохочувана і не скріплювана, розпечена, виніжена, її сила спала і ниділа* (О. Кобилянська, т. 1, 402).

На передування дії ад'єктивної конструкції вказує майбутній час предиката базового речення та наявність темпоральних комплікаторів на зразок *зараз, тепер* у напівпредикативному комплексі, наприклад: *Оцей зарослий ліщиною яр, **приспаний тепер** чистим сніжком, **підійме** своє дно врівень з крайцями* (М. Стельмах, т. 3, 464).

Значення одночасності додаткової дії з головною в реченнях, ускладнених напівпредикативною ад'єктивною конструкцією, можуть виражатися із двома семантичними відтінками:

– дія, виражена ад'єктивом, ширша за дію предиката базового речення, наприклад: *Через Буг, **потьмарений** надвечір'ям, люди **переправилися** на той берег* (М. Стельмах, т. 3, 587); *Він [Тодор] **застав** дружину на дивані у вітальні, **хвору** і всіма покинуту* (Г. Тарасюк, 150);

– дія, виражена ад'єктивом співпадає за тривалістю з основною дією, наприклад: *Сьогодні ж, **стривожена і радісна**, Христина **зупинилася** біля вітряка* (М. Стельмах, т. 1, 164);

*Суворе обличчя Дмитра, **вкрите** негустими, але глибокими зморшками, привітно добрішало* (М. Стельмах, т. 3, 526).

Напівпредикативні ад'єктивні конструкції виражають значення наступності лише за умови наявності темпоральних комплікаторів типу *пізніше, через певний час, за рік*, наприклад: *Половина саду ще зеленіла молодим листом, **згодом** осипаним сажею і попелом* (М. Стельмах, т. 3, 626).

Отже, темпоральність ад'єктивних зворотів залежить від морфологічного часу предиката базового речення. Відносний час таких конструкцій визначаємо завдяки часовим значенням Vf-присудків, уживанню спеціальних лексем – часових комплікаторів, значенню стану (для активних і пасивних дієприкметників). Для напівпредикативних ад'єктивних конструкцій типовим є вираження часового передування дії стосовно предиката базового речення.

Речення, ускладнене компонентом із потенційно предикативним значенням, передає основну і додаткову інформацію, характеризуючи стан особи (суб'єкта). У перспективі важливо дослідити умови та способи ієрархізації повідомлюваного про суб'єкт через уведення до структури простого речення напівпредикативних ад'єктивних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 224 с.
2. Вихованець І. Таксис / І. Вихованець // Українська мова : Енциклопедія. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 678.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 400 с.
4. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія : монографія / А. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 1996. — 437 с.
5. Кульбабська О. Відокремлення як формальний засіб вираження вторинної предикації / О. Кульбабська // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. Бунчук. — Чернівці : Рута, 2006. — Вип. 276—277 : Слов'янська філологія. — С. 396—402.
6. Романюк С. Грамемна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 — українська мова / С. Романюк. — К., 2007. — 20 с.
7. Плющ М. Вторинні функції словоформ орудного відмінка в конструкціях із другоряднопредикативними відношеннями / М. Плющ // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. Бунчук. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2009. — Вип. 475—477 : Слов'янська філологія. — С. 31—38.
8. Плющ М. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Плющ — К. : Вища шк., 1986. — 175 с.
9. Плющ М. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навчальний посібник. / М. Плющ. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. — 92 с.
10. Прияткина А. Ф. Русский синтаксис: Синтаксис осложненного предложения. / А. Прияткина. — М. : Высш. шк., 1990. — 171 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Кобилянська О. Твори : в п'яти томах / О. Кобилянська. — К. : Держлітвидав, 1962. — Т. 1. — 490 с.; Т. 2. — 480 с.
2. Стельмах М. Твори: в шести томах / М. Стельмах. — К. : Дніпро, 1972. — Т. 1. — 663 с.; Т. 2. — 594 с.; Т. 3. — 662 с.
3. Тарасюк Г. Жіночі романи / Г. Тарасюк. — Бровари : Відродження, 2006. — 286 с.

В статье сделана попытка анализа средств выражения относительного времени в предложениях, осложненных полупредикативными адъективными оборотами; охарактеризована категория относительного времени как одну из синтаксических категорий, которая наряду с категориями относительной модальности и персональности, формирует значение полупредикативности адъективных оборотов.

Ключевые слова: адъектив, причастие, относительное время, таксис.

The article is an attempt to analyze the relative expression of time in sentences, complicated rebates napivpredykatyvnyu adjective characterizes the category of relative time as one of the syntactic categories, which, together with the categories of relative modality and personalnosti, creates value napivpredykatyvnosti adjective phrases.

Keywords: adjective, taxis, relative temporality, participle.